

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ЕТНОЛОГИЯ”**

Такухи Зарех Тавитян

**АРМЕНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ. ИДЕНТИЧНОСТ И
ИСТОРИЧЕСКА ПАМЕТ**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна
степен „доктор”**

Област на висшето образование: *3. Социални, стопански и правни науки*

Професионално направление: *3.1. Социология, антропология и науки за културата*

Докторска програма: *Етнология*

Научен ръководител:
доц. д.и.н. Димо Дончев Чешмеджиев

Пловдив, 2017 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на катедра „Етнология” на Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, гр. Пловдив.

Настоящият дисертационен труд „Арменците в България. Идентичност и историческа памет” е с общ обем 398 страници. От тях: увод, четири основни глави, заключение, информация за респондентите, списък на съкращенията, списъци на използваните извори, цитирана литература, прегледан периодичен печат и интернет източници – 277 страници и приложения – 121 страници. В подкрепа на изложението са включени 11 фигури и 3 таблици, а в приложенията – 16 фигури и 6 таблици. Списъкът с приложения е 8. Библиографията съдържа 375 източника, от които 21 интернет ресурса.

Дисертационният труд е осъществен с подкрепата на фондация „Калуст Гулбенкян”.

Състав на научното жури: Проф. д.н.к. Маргарита Николова Карамихова

Доц. д-р Вихра Господинова Баева

Доц. д-р Николай Иванов Вуков

Доц. д-р Красимира Христова Кръстанова

Доц. д.и.н. Димо Дончев Чешмеджиев

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на 19.10.2017 г. отчаса в на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”.
Материалите по защитата са на разположение в Катедрата по Етнология.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалността на разработката се определя от направения опит за изграждане на една сравнително пълна картина по изследваната проблематика чрез преглед на изворов, историографски материал, арменски периодичен печат и интернет източници. Чрез прилагането на качествени и количествени методи: етноложки интервюта и индивидуално анкетиране, е проведено авторско емпирично изследване сред представители на арменската общност, като регистрираната информация е синтезирана и анализирана. От резултатите са направени съответните изводи.

Дисертационният труд се включва в едно добре разработено до момента изследователско поле – проблематиката за арменската общност в България. **Значимостта** на дисертацията се детерминира от факта, че тя търси собствен специфичен ъгъл, от който да изследва избраната тема, а именно **присъствието на арменци в средновековната българска история и начините, по които това присъствие се оценностява и използва като градиво на арменската историческа памет и идентичност в България**. Работата не си поставя за цел да изучава арменците в България, а **предмет на изследване е историческата памет като инструмент за конструиране на идентичност**.

1. Обект и предмет на дисертационния труд

Обект на изследване в настоящата дисертация е арменската диаспорна общност в България.

Предмет на изследване са арменската идентичност днес и историческата памет на арменците на базата на реалии от Средновековието. Проведеното социологическо изследване е насочено към селища с компактно арменско население – Пловдив, Варна, София, Бургас, Русе, Шумен, Хасково, Сливен и др. Подборът на градове и села е извършен на базата на данни от статистическо проучване на НСИ през 2011 г.¹ Етноложкото проучване е осъществено в София, Пловдив и Пазарджик, като за целта са избрани респонденти с различна степен на историческа професионализация и историческо знание.

¹ Национален статистически институт. Статистически изследвания и анализи. В: *Статистика. Statistics*, 1-2, С., 2011, с. 110-117.

2. Цел и задачи на дисертацията

Основната цел на дисертационния труд е да разкрие как чрез историческата памет за определени личности и събития от миналото се изгражда арменската идентичност в настоящето.

За постигането на основната цел е необходимо да бъдат решени следните **изследователски задачи**:

- Да се представят и анализират теоретичните постановки, свързани с паметта и идентичността, както и базови понятия като историческата памет.
- Да се разгледат събитията и имената, свързани с българските земи от периода на Средновековието, които изграждат историческата памет и спомагат за формирането на идентичността на съвременните граждани.
- Да се извърши преглед на арменски периодични издания по проблемни полета, обединени най-общо под надслов „Арменците в Средновековна България”, чрез който да се представят количествените, структурните и съдържателните параметри на осведомяването за продължителен период от време и да се установи ролята на медиите като средство за конструиране на идентичност.
- Да се проведат качествени изследвания (интервюта), чрез които да се установи кои са източниците на памет, как те влияят при формирането на историческата памет и кои са другите опори при идентификацията на арменците.
- Да се осъществи количествено изследване (индивидуално анкетиране), чрез което да се представи хронология и типология на личностите, да се определят генераторите на памет.

3. Изследователски хипотези

Структурирането и логиката на дисертационния труд са подчинени на следните две изследователски хипотези:

1. Арменската общност пази историческа памет за периода на Средновековието, основаваща се на конкретни събития и личности, въз основа на които се изгражда идентичността;

2. Съвременните информационни канали (в случая на територията на България: печат и интернет) изграждат идентичността на базата единствено на етническата принадлежност.

4. Методология на изследването. Изследователски методи и техники.

С цел постигане на коректни резултати са приложени следните изследователски качествени и количествени **методи**: дълбочинни интервюта и индивидуално анкетиране. В изследването е използван емпиричен материал, събран в периода 2015-2017 г. Интервютата, които имат качествен характер, дават възможност на интервюиращия да регистрира данни за мнения, отношение и оценки, да допълва и прецизира въпроси и да си изгради оценка за казаното. **Етноложкото проучване**, проведено в периода март 2016 – април 2017 г., е резултат от наблюдение, интервюта и анализ с участието на четирима представители на арменската общност на възраст 63-86 години. Това са личности, които имат различен статут в общността (университетски преподавател, учител по история, съпруга на ерудит в рамките на общността и носител на локално знание). Подборът им е направен по следния начин: интервюираните са хора с различна степен на историческа професионализация и на историческо знание. Те са носители както на професионално хуманитарно, така и на неформално историческо знание. Чрез представените отделни казуси е направен опит да се докаже, че те отразяват всички възможни позиции по скалата на паметта. Наред с това изследването е съчетано и с индивидуално анкетиране, чиято извадка е представителна и чрез нея може да се получи реална представа за свойствата на генералната съвкупност.

4.1. В настоящата работа за постигане на така формулираните основна цел и изследователски задачи е проведено емпирично изследване през периода октомври 2015 – март 2016 г. То може да бъде класифицирано като количествено от гледна точка на характера на данните и извадково според обхвата на единиците. В тази връзка е избран методът на **индивидуално анкетиране**². Това се налага от относително краткия времеви период за реализиране на проучването. Същевременно попълването на анкетната карта се осъществява в удобно за респондента време и изключва намесата на анкетъора, което осигурява обективност на резултатите. Концепцията на анкетата, нейното структуриране, използваният понятиен апарат и индикатори са избрани и разработени специално за нуждите на настоящото изследване. Освен това генералната съвкупност от потенциални респонденти е голяма (6552) и анкетното проучване се

² Методологията на проучването е повлияна от Гоев, В. Статистическа обработка и анализ на информация от социологически, маркетингови и политически изследвания със SPSS. С., 1996; Джонев, С. Социална психология. Изследователски дизайн; Статистическа обработка – SPSS; Интерпретация. т. V, С., 2001.

явява удобен метод за регистриране на информация, която е валидна за тази генерална съвкупност. Това не би могло да се постигне единствено посредством лични интервюта, поради ограничения времеви ресурс.

Разработването на анкетна карта се свързва със следване на няколко определени стъпки:

- **първо:** определяне на вида и обема на извадката (200 души), която е квотна по признаците, за които е налице информация от последното преброяване на населението, проведено през 2011 г. от НСИ – по възрастови групи, по тип населено място и самото населено място. Реализираната извадка възпроизвежда структурата на генералната съвкупност по заложените квотни признаци³;

- **второ:** изработване на самата анкетна карта с включени закрити и открити въпроси. Към затворените въпроси попадат дихотомни въпроси с два възможни отговора, както и въпрос от тип бална оценка (оценъчна скала). Откритите (отворени) въпроси дават свобода на отговор от страна на анкетирувания;

- **трето:** разпространение, попълване и събиране на анкетите;

- **четвърто:** кодиране на анкетите с цел улесняване на статистическата обработка и анализ на данните. В последствие е съставен макет на таблицата, в която са записани данните.

5. Източници

За целите на изследването са използвани източници, основните от които могат да бъдат представени тематично по следния начин:

- 1) Извори, съдържащи исторически данни.
- 2) Арменски периодичен печат в България в периода 1903 - декември 2016.
- 3) Арменски интернет източници в България.

6. Възприети ограничения

Изследването на съвременното състояние на арменската идентичност и историческата памет на базата на реалии от Средновековието е сложен интердисциплинарен проблем, чийто анализ и задълбочена интерпретация не могат да

³ Национален статистически институт. Статистически изследвания и анализи. В: *Статистика. Statistics*, 1-2, С., 2011, с. 110-117.

бъдат осъществени единствено в рамките на един подобен труд. Едно от основните ограничения е по отношение на използвания изследователски метод за регистрация на необходимите за емпиричното изследване данни – **етноложкото проучване**. То се налага от времето, както и от желанието за прилагане на различни изследователски инструменти и подходи в изследването. Вероятно подходящи биха били по-голям брой дълбочинни интервюта. В проведеното етноложко проучване участват четирима представители на арменската общност, носители на професионално и неформално знание.

Извън обхвата на настоящото изследване остава въпросът за влиянието на Родината-Майка при формирането на съвременната идентичност на групата в диаспора. Също така проучването би могло да се доразвие, като се потърсят материали не само в строго „арменски”, но и в други интернет ресурси с историческа тематика (блогове, сайтове и т.н.). Наред с това би могло да се проучи степента на влияние на транснационалните медии. Въпреки че не са особено популярни сред българските арменци, все пак, би могло да се допусне, че са известни и е възможно в някаква степен да стабилизират големия исторически наратив.

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Представената дисертация е структурирана по следния начин: въведение, четири основни глави, заключение, информация за респондентите, списъци на съкращенията, цитираните извори, цитираната литература, прегледания периодичен печат, издаван в България на арменски и български, цитираните интернет източници, както и приложения. Общият обем е 398 страници.

Структурата и съдържанието на дисертационния труд, подчинени на поставените цели и задачи, включват:

ВЪВЕДЕНИЕ

ПЪРВА ГЛАВА: ПАМЕТ И ИДЕНТИЧНОСТ. ИСТОРИЯ И ПАМЕТ

А. Памет

Б. История и памет

В. Културна и историческа памет

Г. Идентичност

ВТОРА ГЛАВА: АРМЕНЦИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО. ИЗВОРИ. ИСТОРИОГРАФИЯ

1. Арменците в средновековните извори
2. Арменците в историографията
3. Арменци и павликяни
 - А. Павликяните в средновековните извори
 - Б. Павликяните в историографията
4. Най-често срещани личности с предполагаем арменски произход
 - А. Цар Самуил
 - А.1. Въпросът за произхода на цар Самуил в изворите
 - А.2. Въпросът за произхода на цар Самуил в историографията
 - Б. Григорий Бакуриани
 - Б.1. Средновековните извори за Григорий Бакуриани
 - Б.2. Хипотези за произхода на Григорий Бакуриани
 - Б.2.1. Хипотеза за арменския произход на Григорий Бакуриани
 - Б.2.2. Хипотеза за грузинския произход на Григорий Бакуриани

ТРЕТА ГЛАВА: ПЕРИОДИЧНИЯТ ПЕЧАТ И ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ НА АРМЕНСКАТА ОБЩНОСТ – ИНСТРУМЕНТ ЗА КОНСТРУИРАНЕ И ПОДДЪРЖАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКА ПАМЕТ

1. Диаспорните медии като средство за формиране на идентичност
2. Арменският периодичен печат в България
 - А. Етапи на развитие на арменския периодичен печат в България
 - Б. Преглед на вестниците „Ереван”, „Вахан”, „Хайер”, „Парекордзагани ЦАЙН” по проблема за „Арменците в Средновековна България”. Интерпретация на събитията и личностите
 - В. Резултати по отношение на общите количествени показатели
3. Присъствието на арменци през Средновековието в България, отразено в арменски интернет източници
 - А. Арменски интернет източници в България за присъствие на арменски колонии в България през Средновековието

Б. Арменски интернет източници в България за личности и фамилии, свързани с българските земи през Средновековието: Цар Самуил, Григорий и Абасий Бакуриани

В. Резултати по отношение на общите количествени показатели

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА: ИСТОРИЧЕСКАТА ПАМЕТ ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ

1. Етноложки аспекти

А. Комуникативна ситуация

Б. Казусът на съпругата на знаещия

В. Казусът на учителя

Г. Казусът на университетския преподавател

Д. Казусът на носителя на локално знание

Е. Анализ на резултати от проведено етноложко проучване

2. Идентичност и историческа памет – социологически аспекти. Резултати от анкетното проучване по проблема

А. Хронология на личностите

Б. Типология на личностите

В. Генераторите на памет

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ИНФОРМАЦИЯ ЗА РЕСПОНДЕНТИТЕ

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АРМЕНСКИЯТ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ, ИЗДАВАН В БЪЛГАРИЯ НА АРМЕНСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ЦИТИРАНИ ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ВЪВЕДЕНИЕ

В увода са обосновани актуалността и значимостта на изследваната проблематика, определени са обектът, предметът, целта и задачите на дисертационния труд, формулирани са две основни изследователски хипотези. Описана е използваната в изследването методология и са систематизирани възприетите изследователски ограничения.

ПЪРВА ГЛАВА

ПАМЕТ И ИДЕНТИЧНОСТ. ИСТОРИЯ И ПАМЕТ

В Първа глава са представени основните параметри на теоретичния контекст, в който се ситуира изследването за арменците в България, за тяхната историческа памет и идентичност. Открояват се няколко цели. Първо, да се представи принципната връзка между понятията *памет* и *идентичност* и да се направи кратък обзор на релевантната академична литература по темата за паметта. Второ, да се въведе работният терминологичен апарат, с който се борави в труда: „история”, „памет”, „културна и историческа памет”, „идентичност”. Трето, да се направи преглед на концепциите както за *история* и *памет*, така и за *културна и историческа памет* в академичната литература. Чрез този преглед е представен широкият дебат, породен от нарасналия интерес към миналото и неговата употреба като основа за формиране на арменската идентичност в настоящето.

В дисертацията понятията *памет* и *идентичност* са схващани като „пътуващи концепти”⁴, т.е. като понятия, които преминават от едно познавателно поле в друго, от една мисловна и научна парадигма в друга. Взаимното преплитане между тях изглежда очевидно: те са обвързани най-малкото заради това, че човешкото мислене няма как да

⁴ Вж. Bal, M. *Travelling Concepts in the humanities*. Canada: University of Toronto Press, 2012; Whitehead, A. *Memory*. Routledge, 2009. В концепцията си за „пътуващите концепти” в хуманитаристиката Мике Бал не разглежда специално паметта, но въз основа на тази теория Ан Уайтхед смята, че съвсем уместно е понятието памет да бъде причислено към тях. В този смисъл може да се каже, че заедно с паметта към „пътуващите концепти” е уместно да се причисли и понятието идентичност, най-малкото, защото има пряка и обратима връзка с термина памет.

разграничи *паметта* за произхода на личности, култури, нации и общности от въпросите за тяхното самоопределяне, за тяхната самоличност и *идентичност*. С оглед на задачите във фокуса на работа са колективното спомняне и колективната идентичност. Не става въпрос как паметта удържа личностната идентичност, а как споделените спомени/памет изграждат груповото самоидентифициране.

Параграф А. систематизира различни проблеми по обширно поле, каквото е това на **паметта**. Съдържанието на **параграф Б.** се фокусира върху понятията **история и памет**. Теоретичната и аналитична литература по въпроса е изключително разнообразна. Въпросите, отнасящи се до отношенията памет-история, могат да бъдат разгледани от различни перспективи. Няма как един изследовател да възприеме и да вземе под внимание всички, често противоречащи си концепции въпреки тяхната продуктивност в една или в друга посока. С оглед на конкретната работа, в дисертацията са възприети като работни и работещи най-вече тезите на Морис Халбвакс, Пиер Нора, Мари-Клер Лавабр, Лучиан Боя и Пол Рикьор.

В рамките на **параграф В.** са въведени и анализирани понятия като **културна и историческа памет**. Също така се изяснява въпросът защо централно място в труда заема терминът историческа, а не културна памет. Най-общо названията и понятията „културна” и „историческа”, отнесени към „памет”, до голяма степен зависят от това дали се ползват в научната парадигма на т. нар. „културни изследвания” (cultural studies), или са в парадигмата на по-традиционните исторически изследвания. За културалистката нагласа „културна памет” е по-обхватното понятие, включващо като частен случай паметта, свързана с исторически събития и исторически разкази. За историческата нагласа е естествено да е обратното – историчността е това, което предопределя всичко, включително и културата и културната памет, т.е. всичко е зависимо и подвластно на времевите промени и културата е част от тази обща историческа променливост в (себе)осмислянето на човешкото битие в света. Разбира се, има автори, които ги разграничават. Заобикаляйки специализирания научен дебат, може да се каже, че доколкото паметта е свързана с миналото, тя е *историческа*, а доколкото това е памет на една етнокултурна група, тя може да бъде наречена *културна памет*. В определен смисъл културна и историческа памет се различават само с оглед на това в кое изследователско поле и според каква изследователска методология се употребяват, а иначе до голяма степен са взаимопредполагащи се понятия. Общото между двете понятия е, че те не се занимават с индивидуална памет.

Понятието историческа памет заема основно място, но това не означава, че се игнорират термини като **културна** и **комуникативна памет**. В същия параграф са обобщени понятията комуникативна и културна памет. Според Лорина Репина⁵ те биха могли да се представят по следния начин:

- *Комуникативна памет* – основана най-вече на устна традиция в контекста на междуличностните взаимодействия във всекидневния живот. Това е „живата памет“ на индивидите (непосредствени участници и очевидци) и групите за непосредствено преживяното или възникналото в процеса на междупоколенческото общуване във всекидневния живот. Съществува в рамките на живота на три-четири поколения.

- *Културната памет* – особена символична форма на предаване и актуализация на културните спомени, излизаци отвъд рамките на отделните хора или групи, съхранявана от традицията, формализирана и ритуализирана, тя намира израз в мемориални знаци от различен характер – в паметни места, дати, церемонии, в изобразителните и монументалните паметници. Предавайки се от поколение на поколение, културната памет удържа само най-значимото минало – митическа история, което има ориентиращи нормативни и конституиращи функции.

Съдържанието на **параграф В.** се фокусира и върху понятието **историческа памет**, като са изведени няколко важни постановки⁶:

- Най-често историческата памет е едно от измеренията на индивидуалната и колективната (социалната) памет – като памет за историческото минало или, по-точно, като символична репрезентация на историческото минало.

- Тя е не само един от главните канали за предаване на опита и сведенията за миналото, но и най-важната съставляваща на самоидентификацията на индивида, социалната група и обществото като цяло, тъй като оживяването на споделените образи на историческото минало се явяват такъв тип памет, който има особено значение за конструирането на социалните групи в настоящето.

- За фиксираните от колективната памет образи на събитията във формата на различни културни стереотипи, символи, митове встъпват като интерпретационни модели, позволяващи на индивида и социалната група да се ориентира в света и в

⁵ Репина, Л. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. В: *Феномен прошлого*. М., 2005, с. 130.

⁶ Репина, Л. Цит. Съч. 122-170.

конкретната ситуация. И историческото знание, и социалната памет изпълняват ориентираща функция (в това число и морално-етическа), и при това една от функциите на историческото знание се явява организацията на социалната памет, социалното съзнание и социалните практики.

- Историческата памет се разглежда като сложен социокултурен феномен, свързан с осмислянето на историческите събития и историческия опит (реалния и/или въображаемия) и едновременно – като продукт на манипулацията на масовото съзнание за политическите цели. Историческата памет е не само социално диференцирана, тя е изменчива. Тази постоянно обновяема структура е идеална реалност, която се явява толкова истинна и значима, колкото събитийната реалност.

- Понятието „историческа памет”, както и терминът „колективна памет” – това е „общ опит, преживян съвместно от хората”, и по-широко – „групова памет”. Историческата памет се разбира като колективна памет (в степента, в която се вписва в историческото съзнание на групата) или като социална памет (в степента, в която се вписва в историческото съзнание в обществото) – съвкупност от донаучни, научни, квазинаучни и извъннаучни знания и масови представи на социума за общото минало.

Въпросът за **идентичността** е разгледан в рамките на **параграф Г**. Понятието „идентичност” не е част от „пътуващите концепти”, но подобно на паметта, се характеризира с многозначност, следователно това понятие също би могло да се съотнесе към тях. Въпреки че условно казано е общо понятие, то има специфични употреби във всяка сфера. Концептът работи в множество научни полета: психология, антропология, литературознание, философия, социология и др. Без да се поставят ясни граници, могат да се потърсят акцентите, които всяка наука поставя върху разбирането на това понятие. В тази част от работата са щрихираны основните посоки на употреба на термина идентичност в различни изследователски полета. И тъй като задачите на настоящия дисертационен труд не са свързани с *чисто теоретичната обхватна систематизация* на толкова обширен научен проблем, какъвто е този за идентичността, тази част няма претенцията да представи всички теории, а само онези посоки, които имат отношение към общностната идентичност и които служат конкретно в анализа на арменската идентичност в България.

ВТОРА ГЛАВА

АРМЕНЦИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО. ИЗВОРИ. ИСТОРИОГРАФИЯ.

Втора глава представя един от възможните инструменти при изграждането на арменската идентичност в България, именно артикулирането на изворите и историографията. Направен е преглед върху проблема, свързан с присъствието на арменци и павликяни през Средновековието в българските земи. Целта е да се представят сведенията, които основните масиви от писмени исторически извори с различен произход дават по проблема. Също така се осъществява преглед и на научната литература по въпроса, като по този начин цялостно се проследява арменското присъствие, установява се до колко е приемливо отъждествяването на павликяните с арменци, в кои периоди тази хипотеза се приема и кога този процес се прекъсва. Вниманието се фокусира и върху две конкретни личности от Средновековието, чиито произход е свързан с арменска хипотеза – цар Самуил и Григорий Бакуриани. Интересът се дължи на осезаемото присъствие, което те имат в колективната арменска памет и важната роля при формирането на идентичността.

Съдържанието на т. 1. на Втора глава **включва сведения за арменците в изворите**, които могат да помогнат за изграждане на относително структуриран материал по проблема за присъствието им по българските земи през Средновековието. Текстовете имат различен произход и са с разноезичен характер – гръцки, латински, арменски, български и италиански. Гръцките извори „забелязват” арменците от началото на VI в. Сред авторите са Прокопий Кесарийски, Михаил Сирийски, Теофан Изповедник, Патриарх Никифор, Скилица-Кедрин, Георги Монах. Сведения се съдържат и в агиографското съчинение „Житие на Мария Нова”. Към тях се добавят по-късни извори като Анна Комнина, Теофилакт Охридски, Никита Хониат, „Житие на Кирил Филеот. Авторите поставят акцент върху депортирането на компактни маси по време на управлението на Юстиниан I (527-565), императорите Константин V Копроним (741-775), Йоан Цимисхий (969-976), Василий II (976-1025). Известия за арменци се съдържат и в латинските извори „Хронография трипертита”, „История на кръстоносците” и „Походът на Фридрих I”. В дисертацията са посочени и съобщения, които дава арменският извор „История на император Ираклий”. Себеос (VII в.) представя сравнително ранни известия за арменци по българските земи, от времето на

император Маврикий (582-602). Частична информация по проблема предоставя и българското „Народно житие на Гавриил Лесновски”, което дава сведения за кратовски арменец. Сред старобългарските извори, от които се получават известия, е и Драгановият миней, в който се съдържат две бележки. Изворова стойност имат нотариалните актове на Антонио ди Понцо, които дават сведения за арменци, жители на Килия, земи, които през Средновековието са част от българската територия.

В рамките на т. 2. обект на внимание са **арменците в историографията**. Научният интерес по проблема за присъствието на арменци в българските земи през Средновековието е обект на внимание от страна на чужди автори. Сред тях са Стивън Рънсиман, Питър Харанис, Вахан Кюркджиян, Геннадий Литаврин, Нина Гарсоян, Джон Мартин, Рач Бартикян, Н. Колесницки, Дмитрий Поливяни, Сета Дадоян, Джон Хамилтън, Елизабет Маламю. За чуждите автори темата става особено актуална около средата на XX в. Те отразяват въпроса за присъствието на арменците на Балканите, давайки частична информация за преселване на компактни маси по българските земи. През XX и XXI в. проблематиката представлява интерес и за българските изследователи. Сред авторите, които фокусират интереса си върху проблема, са Васил Златарски, Васил Гюзелев, Бистра Цветкова, Едуард Селян, Агоп Гарабедян, Петър Голийски, Хитко Вачев, Камен Станев и Донка Радева.

В т. 3. е направен обзор по проблема **арменци и павликяни в изворите и историографията**, като се обръща внимание на етническата характеристика на тази ерес (VIII-XII в). **Параграф А.** представя сведения за **павликяните**, съдържащи се в **изворите**, както следва: византийски – Петър Сицилийски, Йосиф Генезий „Царе”, писмо на патриарх Теофилакт (933-956) до цар Петър, Скилица-Кедрин, „Писмо на Продром” от Теодор Продром, Йоан Зонара, Ана Комнина, Михаил Глика. Сред латинските извори, отредили внимание на павликяните, са „Отговорите на папа Николай I”, „Хронография трипертита”. Също така известия за тях се откриват в старофренския извор „Завладяването на Константинопол” от Жофроа дьо Вилардуен. Старобългарските извори дават фрагментарни сведения за павликянството по българските земи. Към частично използваните извори за павликяните следва да се отнесе „Житие на Иларион Мъгленски”. През X-XIII в. се появяват български апокрифи, родени в контакт с павликянските идеи. Интерес представлява т.нар. „Българска легенда”, „Слово на Йоан Златоуст”, чиито препис се намира в „Аджарския сборник” с апокрифи от XVII в.

В **параграф Б.** са представени **павликяните в историографията.** Засилен интерес към тях се наблюдава от страна на Йордан Иванов, Ани Данчева-Василева, Сурен Овнанян, Ани Добрева, Тодор Балкански, Петър Голийски, Едуард Селян и Донка Радева. Учените поставят акцент върху времето, в което павликяните се заселват в българските земи. От важно значение са интерпретациите на Агоп Гилигян, който няма професионално историческо знание, но допринася с работата си за конструирането и поддържането на историческата памет и ролята ѝ за идентичността на арменската общност.

Въз основа на изложеното в т. 1, 2, 3 биха могли да се формулират някои **важни изводи:**

1. Преобладава мнението за **силно изразената етническа характеристика на павликянството (VIII-XII в).** Тази ерес обхваща предимно арменците. Това е така, защото преселените в българските земи и около Филипопол павликяни са арменци, приели тази конфесия още в своята родина. Това обаче не означава, че те са единствено и само арменци.
2. **В един по-късен период** отчетливо изразените сведения за арменците започват да се губят. **Етническата обусловеност изчезва и съставът на павликяните се променя.** Най-вероятно това се случва, тъй като те са сравнително малко, и, попаднали в българска среда, постепенно се асимилират. Наблюдава се затихване на изселническата политика, осъществявана от страна на Византия спрямо арменците след XII в.

В рамките на **т. 4., параграф А. и Б.** от Втора глава, са представени и **най-често срещани личности с предполагаем арменски произход (Цар Самуил и Григорий Бакуриани),** като този въпрос е представен в изворите и историографията.

Арменският произход на **цар Самуил** се гради на няколко аргумента:

- Произходът на неговата майка и името, което тя носи Римсимия (Хрипсима).
- Библейските имена Давид, Моисей, Арон и Самуил, които според някои автори са широко разпространени в арменската именна система.
- Откритата скъпоценна копринена тъкан в един от саркофазите. Някои автори обвързват елементите, които са изобразени върху нея, изцяло със събития и символи, свързани с арменската история и с Армения.

- Антропологичният анализ на скелета, който отчасти подкрепя хипотезата за арменския произход на цар Самуил.

Произходът на **Григорий Бакуриани** се крепи на две хипотези:

- *Арменска* – В гръцкия препис на Устава се споменава, че ктиторът се подписва с арменски букви.

- *Грузинска* – Тя се опира на Устава и преписа на Типика на Бачковския манастир, където той е представен за „ивериец“; надписа на иконата „Св. Богородица“ и наличието на изобразени грузински светци в костницата. Това допускане е свързано с неговото вероизповедание.

Във Втора глава са споменати и **други личности и фамилии**, сред които са *Турдачис, Кордил, Варда, Григорий Куркуа, Йоан Атман (Утман), Теодорокан, Йоан Таронит, Лъв Торник, Никифор Васибеки, Василий Цинцулук, Мълех (Мелиас), Ариев*. Те са **обособени в каталог**, представен подробно в приложение.

ТРЕТА ГЛАВА

ПЕРИОДИЧНИЯТ ПЕЧАТ И ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ НА АРМЕНСКАТА ОБЩНОСТ – ИНСТРУМЕНТ ЗА КОНСТРУИРАНЕ И ПОДДЪРЖАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКА ПАМЕТ

Трета глава е посветена на втория инструмент при изграждането на арменската идентичност: медиите. Съдържанието на т. 1. от Трета глава представя ролята на диаспорните медии като средство за формиране на идентичност. За целта е дефинирано понятието *диаспорна медия*, като то се разглежда като основно средство за изграждане, легитимиране и запазване на общностната идентичност. В този процес имат участие интелектуалците, образованият елит и ерудитите на общността. Именно поради тази причина е проследена и тяхната роля.

В рамките на т. 1. са представени няколко аксиоматични допускания относно въпроса защо у нас не функционира арменска телевизия, продуцирана на територията на България. Предполага се, че ако се създаде такава, тя ще бъде или обществена, или търговска. И в двата случая процесът по реализацията на подобно средство за масова комуникация (при това със строго профилирана и доста ограничена аудитория) би

изисквал значителен материален и финансов ресурс, както и време за издаване на лиценз, регистриране, наред с това спазване на поредица от административни разпоредби. Дори да бъде продуцирана подобен тип медия, то тя ще бъде специализирана и ограничена от към численост на аудиторията. Следователно предмет на задълбочено изследване следва да бъде доколко подобна медия би била рентабилна, в случай, че е търговска. От друга страна осигуряването на финансиране за обществена арменска телевизия би било още по-трудна задача. Наред с изложеното в тази част са представени няколко основни функции, които са характерни за масмедиите като цяло и са напълно приложими за арменските СМК в България.

В рамките на т. 2. на Трета глава е осъществен преглед на арменския периодичен печат⁷ в България по разглежданата проблематика. **Обект на изследване е въпросът дали са налице данни в посочените издания („Ереван”, „Вахан”, „Хайер”, „Парекордзагани ЦАЙН”) относно четири централни проблемни полета, обединени най-общо под надслов „Арменците в Средновековна България”.**

В проучването се търси отговор на два изследователски въпроса. Първият, кои вестници засягат посочената проблематика (тези преди 1944 г. или след тази година)? Вторият, какви рубрики присъстват в периодиката, в която липсва информация по въпросите, разглеждани в настоящата работа?

За целите на изследването е извършен честотен анализ. Той дава представа за количествените, структурните и съдържателните параметри на осведомяването за определен проблем или тематична област за по-продължителен период от време. Направен е преглед на „Хайатерт” (Арменски вестник), „Балканян мамул” (Балкански печат) „Парос” (Фар), „Ардзив” (Орел), „Бардез” (Градина), „Хайели Ашхархи” (Огледало на света). В резултат на извършеното проучване се установява **пълно отсъствие на информация по тази проблематика**. Също така са представени регулярните и нерегулярни рубрики в периодиката преди 1944 г.

В **параграф А.** е включена историческа справка за арменския периодичен печат в България. **Параграф Б.** е фокусиран върху преглед на вестниците „Ереван”, „Вахан”, „Хайер”, „Парекордзагани ЦАЙН” по проблема за „Арменците в Средновековна България”, а **параграф В.** е посветен на резултатите по отношение на общите количествени показатели, от които са изведени съответните изводи.

⁷ Вж. таблица 5, с. 395-398 от дисертационния труд.

Съдържанието на т. 3. от Трета глава включва изследване на седем арменски интернет източника в България по проблема. Подборът им е направен въз основа на **самостоятелно проведено представително допитване**. В проучването са поставени **два изследователски въпроса**:

1. От кога датира присъствието на арменците по българските земи според изследваните интернет източници?
2. Коя е най-широко разпространената информация за средновековни личности от арменски произход?

В следващите **параграфи (А. и Б.)** е регистрирана информацията, а в **параграф В.** са обобщени резултатите по отношение на общите количествени показатели. От направения преглед на арменския периодичен печат и интернет източници в края на Трета глава са изведени някои **изводи**:

1. Въпреки регистрираната в рамките на изследването оскъдност на информацията, медиите (арменски печат и интернет източници) имат важна роля при конструирането на идентичността, защото са канали на предаване на историческо знание и „събуждане” на групово съзнание.
2. В процеса на общностно изграждане фундаментално значение имат интелигенцията, интелектуалците, образованият елит, ерудитите на общността, които изграждат сравнително хомогенен разказ по проблематиката и го разпространяват.
3. Осъщественият честотен анализ демонстрира наличие на твърде малък брой статии, свързани с исторически личности и събития от периода на Средновековието по българските земи. Вероятна причина за това е отсъствието на предоставени за публикуване в периодичния печат материали от страна на „ерудитите на общността” или историци. Редакторите от своя страна обясняват недостатъчно подробното отразяване на тези въпроси с това, че тематиката е строго професионализирана и е работа именно на специалистите.
4. Оскъдност на статии от български учени, които подробно изследват тези проблеми. Вероятна причина за отсъствието на подобни публикации би могла да се търси във факта, че професионалните историци публикуват в специализирани издания своите трудове и не поддържат връзка с редакторите на арменския периодичен печат.

На базата на представените резултати по отношение на общите количествени показатели, формулирани в Трета глава, към журналистите на арменските периодични издания в България могат да се отправят **конкретни практико-приложни препоръки**:

1. Журналисти и учени биха могли да задълбочат взаимоотношенията по между си с цел запълване на наличните празни полета.
2. Освен да разчитат единствено на предоставени публикации от експерти в областта, журналистите биха могли сами да се информират какви нови изследвания съществуват по проблемите. Не по-малко значима е ролята на учените, които е необходимо да предлагат на редакторите анотации на своите научни статии.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ИСТОРИЧЕСКАТА ПАМЕТ ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ

Четвърта глава на дисертационния труд включва **качествено и количествено** изследване на историческата памет и отношението ѝ към идентичността на арменската общност в България.

Съдържанието на **т. 1.** от Четвърта глава включва цел, задачи, методика и анализ на **качественото** емпирично изследване.

Основната цел на етнологичното проучване е чрез дълбочинно изследване на четири отделни казуса да се установят възможните позиции по скалата на паметта. Опитът за постигането на поставената цел определя следните **изследователски задачи**:

1. Да се регистрират източниците на знание.
2. Да се определят механизмите на паметта.
3. Да се детерминира при кои респонденти доминира семейният спомен.
4. Да се регистрира как разказвачите боравят с историческите факти и как ги интерпретират.

Постигането на така формулираната цел и съответно решаването на изследователските задачи детерминират прилагането на определена **методика**. Проведено е качествено емпирично изследване през периода март 2016 – април 2017 г. Представени са четири отделни казуса (**параграф Б., В., Г., Д.**). Участниците са с различна степен на историческо знание – професионално хуманитарно и неформално

историческо. Интервютата са с продължителност 1 до 2 часа. Вербалната комуникация обхваща различни пространства (публични и частни).

Анализът на резултатите от изследването е представен в неговата логическа последователност в Четвърта глава (**параграф Е.**) на дисертацията. От него биха могли да се формулират някои важни **изводи**:

1. Белезите на идентификация при носителите на професионално и неформално знание са различни: исторически събития и личности, религия, език, училище, семейство, махала и периодичен печат.
2. Генераторите на памет изграждат историческия разказ или на основата на извори и историография, или на информация, която е инкорпорирана от ерудита на общността през периодичния печат/арменска среда.
3. Интерполиране на конструираната историческа памет в устните наративи, която придобива статут на „автентично” знание.

В рамките на т. 2. на Четвърта глава вниманието е фокусирано върху цел, задачи, методика и анализ на **количественото** емпирично изследване.

Основната цел е да се идентифицират историческите събития и личности, които се явяват формиращи за арменската идентичност на съвременните граждани от арменски произход. Опитът за постигане на поставената цел определя следните **изследователски задачи**:

1. Да се представи хронология на личностите.
2. Да се направи типология на личностите.
3. Да се установят генераторите на памет.

За постигане на така формулираната цел и решаването на изследователските задачи е приложена следната **методика**. Проведено е количествено емпирично изследване през октомври 2015 – март 2016 г. Избран е методът на **индивидуалното анкетиране**. Анкетата съдържа 27 въпроса, като методологията на социологическото изследване е смесена: закрити и открити въпроси⁸. Закритите (затворени) въпроси дават възможни варианти на отговори и анкетираният посочва един или повече от тях. Към тях се причисляват т.нар. дихотомни въпроси, които предлагат два възможни отговора и въпрос от тип бална оценка (оценъчна скала). Откритите (отворени) въпроси дават

⁸ Настоящото изследване е извършено по модел, който можем да видим в Иванова, Е. Минало несвършващо. Теренно изследване „Топоси на историческата памет”. С., 2011.

свобода на отговор от страна на анкетирания, дават възможност респондентите сами да определят историческия период, събитията и личностите, които изграждат арменската историческа памет.

Извадката (200 души) е квотна по признаците, за които е налице информация от последното преброяване на населението.

Методиката на изследването е детайлно описана във Въведението и в Четвърта глава, а резултатите са анализирани и графично онагледени.

Резултатите от изследването са представени и анализирани в тяхната логическа последователност в Четвърта глава (**параграф А., Б., В.**) и в Заключениеето на дисертацията. От тях биха могли да се формулират някои **важни изводи**:

1. Съсредоточаване на събития и личности от периода на Средновековието и Модерните времена. Важен идентификационен код за арменците са героически личности, свързани с историческото минало. С приближаването към съвремието, значително се увеличава броят на изтъкнатите имена, които по един или друг начин допринасят в областта на изкуството, културата и т.н.
2. Типологизирането на паметта показва като цяло знание за няколко конкретни личности и събития от Средновековието, както и липса на памет за други. Ясно проличава доминирането на духовните и исторически топоси.
3. Най-силен генератор на памет сред средствата за масова комуникация се оказват арменската периодика и интернет изданията. На следващо място в генерирането на памет се подрежда научната литература, следвана от механизмите на предмодерността – семейният опит. Респондентите припознават (но в по-малка степен) и т.нар. от Пиер Нора „места на памет” (библиотеки и музеи).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключителната част на дисертационния труд са обобщени и съпоставени резултатите от приложените инструменти и подходи в дисертацията. **В резултат на изпълнението на изследователските задачи, заложи в представения дисертационен труд, в значителна степен се потвърждават двете изследователски хипотези.**

Доказателство за основателността на **първата основна хипотеза**, а именно – *арменската общност пази историческо знание за периода на Средновековието, основаваща се на конкретни събития и личности, въз основа на които се изгражда идентичността*, са получените резултати от приложените „инструменти” и „подходи”. От проведените емпирични изследвания е видно, че **историческата памет оказва влияние при конструирането на идентичност, но тя е силно повлияна от генераторите на памет**. Споделените образи оказват по-голяма или по-малка роля в процеса на идентификация, като влиянието на историческата памет върху идентичността е пряко обвързано с каналите на получаване на знание.

Втората хипотеза, свързана с това, че *съвременните методи за достъп на информация (печат и интернет) изграждат идентичността на базата единствено на етническата принадлежност*, се доказва чрез данните, получени от медийното проучване.

В хода на работата се открояват съществени **изводи**, основните от които биха могли да бъдат синтезирани по следния начин:

- Средновековието е наситено с динамика на събития, в които участват множество исторически личности, но знанието за тях не е подробно.
- Събитията, свързани с периода на Средновековието, които присъстват във всяко едно от изследванията и се превръщат в градиво на колективната памет, са свързани с преселването на арменци и павликяни в българските земи.
- Личностите, които се превръщат в градиво на историческата памет и се свързват с локалната история, са цар Самуил и ктиторът на Бачковския манастир „Успение Богородично” Григорий Бакуриани.
- Липсва разказ за личности като Йоан Атман, Теодорокан, Йоан Таронит, Лъв Торник, Никифор Васибеки, Василий Цинцулук, Мълах.

- Сред респондентите са налице повтарящи се канали за предаване на знания: извори, историография (научна литература), периодичен печат, семейство. Местата на памет (библиотеки и музеи) не са сред водещите източници.

- Историческата памет „съжителства” с комуникативната памет. Последната се формира преди всичко от устната традиция в контекста на междуличностните взаимодействия. В рамките на изследването би могло да се обобщи, че **неформалните носители на знание са съхранители на „живата памет”**.

ЛИТЕРАТУРНИ ИЗТОЧНИЦИ, ЦИТИРАНИ В АВТОРЕФЕРАТА

Гоев, В. Статистическа обработка и анализ на информация от социологически, маркетингови и политически изследвания със SPSS. С., 1996.

Джонев, С. Социална психология. Изследователски дизайн; Статистическа обработка – SPSS; Интерпретация. т. V, С., 2001.

Иванова, Е. Минало несвършващо. Теренно изследване „Топоси на историческата памет”. С., 2011.

Национален статистически институт. Статистически изследвания и анализи. В: *Статистика. Statistics*, 1-2, С., 2011, с. 110-117.

Репина, Л. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. В: *Феномен прошлого*. М., 2005, с. 122-170.

Bal, M. *Travelling Concepts in the humanities*. Canada: University of Toronto Press, 2012.

Whitehead, A. *Memory*. Routledge, 2009.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В процеса на изпълнение на заложените в дисертационния труд изследователски задачи са постигнати някои резултати, които биха могли да се отчетат като приносни моменти на дисертацията, както следва:

I. Приноси с теоретико-методологичен характер:

1. Задълбочено идентифициране, систематизиране и обобщаване на възможните исторически идентификационни маркери на арменската малцинствена група в диаспора.

2. Използван е подход, който обединява, съпоставя и анализира разнопорядкова, но сравнима информация, чрез прилагане на различни методи и инструменти. Това прави дисертационния труд интердисциплинарен и предлага панорамна картина на арменското присъствие по българските земи през Средновековието, очертава основните опори на самоопределяне, погледнато през призмата на извори, историография, медии, етнологички интервюта и социологическо проучване.

3. Като принос с теоретико-методологичен характер би могло да се приеме изследването на арменските диаспорни медии в България като средство за формиране на идентичност.

II. Приноси с научно-приложен характер:

1. Осъществено е самостоятелно изследване върху арменската идентичност и историческата памет на базата на реалии от Средновековието. Дисертационният труд попада в изследователско поле, което до момента стои извън интереса на българските проучвания върху арменците, като е посветен на изследването на начините, по които присъствието им в средновековната българска история се оценностява и използва като градиво на арменската историческа памет и идентичност в България.

2. Осъществен е задълбочен литературен обзор на:

– арменския периодичен печат в България (1903-2016), както и в седем арменски интернет източника по проблема за присъствието на арменци през Средновековието.

– постоянни и нерегулярни рубрики в периодиката: „Хайатерт” (Арменски вестник), „Балкански мамул” (Балкански печат), „Парос” (Фар), „Ардзив” (Орел), „Бардез” (Градина), „Хайели Ашхархи” (Огледало на света).

3. Проведено е авторско емпирично изследване чрез дълбочинни интервюта сред четирима представители на арменската общност, като във всеки от разгледаните казуси са отразени всички налични и възможни позиции по скалата на паметта.

4. Паралелно е осъществено представително индивидуално анкетиране по проблема „Арменците в България. Идентичност и историческа памет”. Анализът на резултатите от него представя хронология, типология на личностите и детерминира генераторите на памет. Резултатите от проучването очертават няколко направления: открояват се определени личности и събития от Средновековието и Новото време; преобладават личности, свързани с националната и локална история; водещи генератори на памет са медии, книги, семейство.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. **Тавитян, Т.** Павликянците в историографията и в арменския периодичен печат. В: *Мултикултурният човек. Сборник в чест на проф. д.и.н. Камен Гаренов (отец Гарена)*. т. II, С.: ИК ГУТЕНБЕРГ, 2016, с. 90-110. ISBN: 978-619-176-080-0.
2. **Тавитян, Т.** Историческа памет на арменците в България. Анализ на резултати от проведено анкетно проучване по проблема. В: *Слово и памет. Сборник с доклади от Осемнадесета национална конференция за студенти и докторанти*, Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски”, 2016, с. 264-271. ISBN 978-619-202-232-7.
3. **Тавитян, Т.** Цар Самуил в историографията и в арменския периодичен печат. В: *XI Национални студентски научни четения. Европейско културно-историческо наследство. Доклади от студентската конференция в Пловдив, 17-18 октомври 2015 г.* С.: ИВРАЙ, 2016, с. 94-109. ISSN: 2367-5160.
4. **Тавитян, Т.** Григорий Бакуриани в историографията и в арменския периодичен печат („Ереван”, „Вахан”, „Хайер”, „Парекордзагани цайн”). Сборник с доклади от XII-ти национални научни четения под надслов „Европейско културно-историческо наследство”, организирани от СИАК „Проф. Велизар Велков”, Пловдив, 2016. (Сборникът, включващ доклада, е **под печат**, за което е приложена служебна бележка.)